

Artikelen

De impact van mensenrechtelijke instrumenten op de procespositie van minderjarigen

Sien Devriendt

Academisch assistente Grondwettelijk Recht aan de Universiteit Gent

Marie DeCock

*Doctoraatsbursaal Bestuursrecht aan de Universiteit Hasselt,
Wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Gent*

ABSTRACTS

De procespositie van een minderjarige is een thema waarover al enige decennia wordt gediscussieerd. Er bestaat echter geen samenhangende opsomming van de internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten inzake het recht op toegang tot een rechter van minderjarigen die een directe invloed hebben op het Belgisch nationaal recht. Dit artikel tracht die lacune op te vullen. De onderzoeksvragen luiden: (a) welke direct werkende internationale/Europese mensenrechtelijke bepalingen gelden er inzake het recht op toegang tot een rechter en (b) in welke mate kunnen die bepalingen de nationale procespositie van minderjarigen versterken? Het doel van dit artikel is om direct werkende internationale/Europese mensenrechtelijke instrumenten in dat verband op te sommen en in het licht van het voorgaande te bekijken in welke mate de nationale procespositie van minderjarigen hierdoor kan worden versterkt. Bepaalde internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten sturen aan op een dynamische procespositie van minderjarigen en vullen in een aantal gevallen de principiële procesonbekwaamheid van minderjarigen in het nationaal recht restrictiever in. Net op grond van die instrumenten staat voor de verdragsstaten dan ook een evenwichtsoefening voorop.

Minderjarigen – Procespositie – Proces – Procedure – Mensenrechtelijke instrumenten – Kinderrechten

Within the last decennia, the process rights of youth is being debated. In absence of a list of international and European legal instruments who are directly applicable in Belgium legislation, this article tries to fill in this gap. In addition, this article investigates to what extent this norms will help to empower the process rights of youth in a national procedure. Certain international and European human rights instruments aim for a dynamic legal position of minors and, in a number of cases, interpret the legal incapacity of minors in national law more restrictively. We conclude that it

requires a balancing act between the international and European legal instruments and national process rights.

Minors – Procedural position – Process – Procedure – Human rights instruments – Children’s rights

1. SITUERING, AFBAKENING EN PROBLEEMSTELLING

1. In artikel 388 van het Burgerlijk Wetboek¹ (verder BW) wordt het begrip ‘minderjarige’ als volgt omschreven: “*de minderjarige is de persoon van het mannelijke of vrouwelijke geslacht die de volle leeftijd van (achttien) jaren nog niet bereikt heeft*” (zie ook art. 100ter Sw.²). De meerderjarigheid is bijgevolg vastgesteld op de dag van zijn/haar achttiende verjaardag en op het uur waarop hij/zij geboren is (resp. art. 488 en 44, 1° BW). Het begrip ‘minderjarige’ betekent niet hetzelfde als het begrip ‘kind’ (Swennen, 2019: 159). Niettemin worden beide begrippen in dit artikel als synoniemen gebruikt.

Verder wordt naar Belgisch recht een onderscheid gemaakt tussen ontvoogde minderjarigen en niet-ontvoogde minderjarigen (resp. art. 389 en 476 BW). De ontvoogde minderjarige is, in tegenstelling tot de niet-ontvoogde minderjarige, in zekere mate handelingsbekwaam (Swennen, 2019: 159-160; zie ook *infra* nr. 2). In dit artikel beperken we ons tot de niet-ontvoogde minderjarigen (verder minderjarigen) en ligt de focus op de (externe) procedure voor de Raad van State. Als uitgangspunt nemen we een arrest van de Raad van State van 2018³ waarin een niet-ontvoogde minderjarige (verder de verzoeker) als leerling van een secundaire onderwijsinstelling is gegriefd door een evaluatiebeslissing, met name een oriënteringsattest C. De Raad van State was immers de ‘natuurlijke rechter’ om uitspraak te doen over de regelmatigheid van een evaluatiebeslissing, nadat de interne beroepsprocedure is doorlopen (Driesen en Deridder, 2011). Belangrijk is dat het ouderlijk gezag over de verzoeker door de ouders (samen) werd uitgeoefend. Het exclusief ouderlijk gezag en beheer speelden met andere woorden niet. Het vernietigingsberoep voor de Raad werd nochtans initieel ingesteld namens de verzoeker, vertegenwoordigd door de moeder alléén (situatie 1), en door alléén de moeder van verzoeker door middel van een persoonlijk vorderingsrecht (situatie 2). In het verweer⁴ claimde de verzoeker dat enkel situatie 2 gold en hij tevens een persoonlijke vordering (zonder vertegenwoordiging van de moeder) instelde (situatie 3). Het vernietigingsberoep werd uiteinde-

¹ Burgerlijk Wetboek van 21 maart 1804, BS 3 september 1807.

² Strafwetboek van 8 juni 1867, BS 9 juni 1867.

³ RvS 6 november 2018, nr. 242.839.

⁴ *Ibid.*, 11.1.

lijk om diverse redenen verworpen⁵. Hierna wordt enkel situatie 3 toegelicht omdat dit direct verband houdt met de positie van minderjarigen in het proces.

2. Minderjarigen hebben in het Belgisch recht een bijzondere rechtspositie en krijgen bescherming vanwege hun onervarenheid en kwetsbaarheid. De minderjarige is een rechtssubject⁶ en volledig ‘rechtsbekwaam’, wat het vermogen impliceert om drager van rechten en plichten te zijn (Coen *et al.*, 2007: 84). Minderjarigen vormen daarentegen een uitzondering op de algemene ‘handelsbekwaamheid’ van personen: zij zijn principieel volledig⁷ en algemeen⁸ handelingsonbekwaam (zie art. 488 1124 BW), mits nuanceringen (zie *infra* nr. 2, al. 2). Dat impliceert dat zij de rechten en plichten waarvan zij drager zijn in beginsel niet zelf/zelfstandig kunnen uitoefenen (Sobrie, 2016, 189). Niet ieder rechtsbekwaam persoon is bijgevolg ook handelingsbekwaam (Vertriest, 2017-2018: 5). Er kan worden opgemerkt dat dergelijke handelingsonbekwaamheid vooral gelinkt is aan de leeftijd (onder de 18 jaar, zie ook *infra* nr. 6; Kinderrechtencommissariaat, 2008).

Een minderjarige kan, zoals vermeld, in principe niet zelf/zelfstandig aan het rechtsverkeer deelnemen en dat geldt zowel op materieelrechtelijk als op procesrechtelijk vlak (Sobrie, 2016, 120; De Bruijn Lückers, 1995: 339)⁹. Hierna ligt de nadruk op het procesrechtelijk vlak en meer bepaald op de procesbekwaamheid (ook wel ‘vorderingsbevoegdheid’, ‘recht om te vorderen’, ‘*ius agendi*’ genoemd, zie Dauw en Voet, 2018: 238-239) als onderdeel van de handelingsbekwaamheid. De belanghebbende minderjarige is een ‘materiële’ procespartij (zie *supra* ‘rechtsbekwaam’), maar is geen ‘formele’ procespartij en bezit met andere woorden geen recht om in eigen naam als eiser, verweerder of tussenkomende partij te procederen en dat op straffe van onontvankelijkheid van het verzoekschrift (zie *infra* nr. 2, al. 3).

⁵ Indien de ouders geen overeenstemming hadden, dan dienden zij zich voorafgaandelijk te richten tot de familierechtbank, tenzij men de bevoegdheid van de vrederechter op grond van art. 378 BW ruim zou interpreteren (F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 159-160). Om die reden is tevens het vernietigingsberoep voor de Raad dat initieel werd ingesteld namens verzoeker, vertegenwoordigd door alléén de moeder – zie situatie 1 in nr. 1 – onontvankelijk. Het vermoeden van instemming in de artikelen 373 en 376 BW geldt in casu niet. Ten eerste kan een rechtscollège bij wie één van de ouders (hier de moeder) een vordering alléén instelt, niet worden beschouwd als ‘derde’ (F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 165). Dit impliceert concreet dat de Raad geen derde is en bijgevolg (desnoods ambtshalve) de onontvankelijkheid van het vernietigingsberoep dient vast te stellen (J. FRANSEN, “Examen- en tuchtbetwistingen voor en door leerlingen in het secundair onderwijs: procesbekwaamheid”, *TORB* 2015, 320). Ten tweede is het instellen van het vernietigingsberoep een daad van beschikking, wat ook het vermoeden in de zin van de artikelen 373 en 376 BW ondermijnt (RvS 6 november 2018, nr. 242.839, overw. 8.1-8.3). Wat het persoonlijk vorderingsrecht betreft – zie situatie 2 in nr. 1 – moeten ook in dit geval de ouders (moeder én vader) gezamenlijk optreden, aangezien dit vorderingsrecht een corollarium is van de rechten en plichten van het ouderlijk gezag. Het vernietigingsberoep waarbij alléén de moeder in eigen naam optreedt, is bijgevolg eveneens onontvankelijk (zie RvS 6 november 2018, nr. 242.839, overw. 9.1-9.2).

⁶ Zie ook EHRM 3 september 2015, nr. 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113, § 171; EHRM 1 februari 2018, nr. 51312/16, *M.K. t. Griekenland*, ECLI:CE:ECHR:2018:0201JUD005131216, § 74.

⁷ “De handelingsonbekwaamheid is volledig wanneer het de onbekwame is verboden om zelf rechtshandelingen te stellen. De volledig handelingsonbekwame moet dan worden vertegenwoordigd door andere personen die dat voor hem doen”, zie P. SENAËVE, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2013, 46; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (6de ed.)*, Antwerpen, Intersentia, 2013, 170.

⁸ “Algemeen handelingsonbekwame personen zijn personen die op basis van een uitdrukkelijke wettelijke bepaling onbekwaam zijn voor alle rechtshandelingen en rechtsvorderingen, tenzij de wet ervan afwijkt”, zie P. SENAËVE, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2013, 45; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (6de ed.)*, Antwerpen, Intersentia, 2019, 170.

⁹ RvS 3 juli 2018, nr. 242.058, noot T. SOUVERIJNS, “Het optreden van en voor minderjarigen in onderwijsbetwistingen voor de Raad van State”, *TORB* 2018, 254.

Die procesonbekwaamheid is echter niet absoluut. In een aantal gevallen is er een uitzondering op de algemene regel waardoor de (oordeelbekwame) minderjarige toch procesbekwaam is. Er komen in dat verband gevarieerde vormen van procesbekwaamheid voor, wat leidt tot versnippering binnen één rechtstak, en op verschillende rechtsdomeinen (bv. in het burgerlijk recht, het administratief recht en het strafrecht) (Candreva, 2012-2013). Een mogelijke uitzondering waarbij een minderjarige alsnog een eigen (formele) rechtsingang voor de Raad van State in het kader van een vernietigingsberoep verkrijgt, is wanneer het een ‘strikt persoonlijk recht’ betreft¹⁰ én de minderjarige het vereiste ‘onderscheidingsvermogen’ bezit (Veny en De Vos, 2006: 107-108; Liefwaard en Doek, 2015, 85-86), maar dat speelt in het eerdergenoemd arrest van de Raad van State niet. Opleiding, net zoals opvoeding en godsdienstige of levensbeschouwelijke keuzes, zijn volgens de Raad van State immers “geenszins strikt persoonlijke rechten van het kind, maar vallen primordiaal aan de ouders toe daarvoor (samen) in te staan”¹¹. Een deel van die omschrijving wordt hierna echter ter discussie gebracht (zie *infra* nr. 5, al. 2). Voorts wijst de Raad er in dit arrest op dat de verzoeker geen andere voorbeelden geeft waarin de procesbekwaamheid door de Raad wordt erkend¹².

Omwille van de bovenstaande redenen verklaart de Raad van State het vernietigingsberoep van de verzoeker in eigen naam dan ook onontvankelijk¹³. De verzoeker kan niet anders dan in deze procedure te worden vertegenwoordigd (*ad agendum*) door zijn ouders (de personen die het gezag over de minderjarige uitoefenen (zie Verschuren, 2018; zie art. 373, 374 en 376 BW))¹⁴. In dit geval zijn dit de moeder én de vader (zie *supra* nr. 1, al. 2).

3. De positie van een minderjarige in een proces is een thema waarover al enige decennia wordt gediscussieerd. Er bestaat echter geen samenhangende opsomming van de internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten inzake het recht op toegang tot een rechter van minderjarigen die een directe invloed hebben op het Belgisch nationaal recht (in Nederland komt dit wel voor, zie bv. Steketee *et al.*, 2003). Dat maakt dat in België vaak wordt geschreven over procesonbekwaamheid en meer bepaald over het belang, het nut en de wenselijkheid van een eigen (formele) rechtsingang voor de minderjarige, zonder eerst in te gaan op de juridische bepalingen die betrekking hebben op de procespositie van minderjarigen. Deze bijdrage tracht die lacune op te vullen. Het doel van dit artikel is om direct werkende internationale/Europese mensenrechtelijke instrumenten in dat verband op te sommen en in het licht van het voorgaande te bekijken in welke mate de nationale procespositie van minderjarigen hierdoor kan worden versterkt (zie 2). Met directe invloed/werking wordt traditioneel bedoeld dat een internationale/Europese norm

¹⁰ Een voorbeeld van een strikt persoonlijk recht waarbij een minderjarige alsnog een eigen (formele) rechtsingang krijgt, is een geschil betreffende de militaire verplichtingen, zie RvS 6 november 2018, nr. 242.839, overw. 11.3.

¹¹ *Ibid.*

¹² In dat arrest worden er twee voorbeelden aangehaald: (1) geschillen met betrekking tot rechtshandelingen die een minderjarige alléén mag stellen inzake zijn of haar internationale beschermingsstatus, zie RvS 6 november 2018, nr. 242.839, overw. 11.4, maar ook RvS 28 december 1998 nr. 77.847 en RvS 16 juli 2002, nr. 109.415 en (2) belangenconflict tussen minder- en meerderjarige wettelijke vertegenwoordiger(s) of onmogelijk belang te verdedigen, zie RvS 6 november 2018, nr. 242.839, overw. 11.5, maar ook RvS 7 oktober 1988, nr.30.985.

¹³ RvS 6 november 2018, nr. 242.839, overw. 11.1-11.6.

¹⁴ RvS 28 februari 2008, nr. 180.181.

aan twee voorwaarden voldoet. Ten eerste moet die norm een ‘zelfwerkend’ effect hebben, dat wil zeggen dat het een duidelijke en juridisch volledige norm betreft die geen verdere tenuitvoerlegging door de nationale wetgeving vereist (het zogenaamde ‘objectief criterium’, zie Dujardin *et al.*, 2014: 193-194). Ten tweede speelt ook de bedoeling van de contracterende partijen een rol: het moet de bedoeling van die partijen zijn geweest om directe werking aan die norm te verlenen (het zogenaamde ‘subjectief criterium’, zie Dujardin *et al.*, 2014: 193-194). De onderzoeksvragen luiden als volgt: (a) welke direct werkende internationale/Europese mensenrechtelijke bepalingen gelden er inzake het recht op toegang tot een rechter? en (b) in welke mate kunnen die bepalingen de nationale procespositie van minderjarigen versterken?

Wat (a) betreft zij het wel opgemerkt dat er voor enkele bepalingen – bijvoorbeeld bepalingen vervat in het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind¹⁵ (verder IVRK) – onduidelijkheid heerst over de directe werking (zie Pulles, 2010-11, 231-234 en Liefwaard en Doek, 2015, 82-87).

Vande Lanotte *et al.* poneren dat algemeen wordt aangenomen dat een aantal (afweer)rechten¹⁶ van het IVRK directe werking hebben (Vande Lanotte *et al.*, 2015: 262 & 268). Volgens Defrancq is het echter steeds “aan de interne rechter om voor elke verdragsbepaling afzonderlijk te onderzoeken of deze bepaling directe werking heeft” (Defrancq, 2009: 105). Het is met andere woorden de Belgische rechter die de directe werking van bepalingen van het IVRK bepaalt. Van Eeckhoutte en Vandaele stellen binnen de Belgische rechtspraak vast dat “het Hof van Cassatie een negatieve houding aan(nam) ten aanzien van de directe werking van het IVRK (en ontkende)” en “de Raad van State (...) eveneens de directe werking van het IVRK niet aanvaardde” (Van Eeckhoutte en Vandaele, 2002: 25, nr. 18, zie de aangehaalde rechtspraak aldaar). In een recentere bijdrage van Liefwaard en Doek wordt aangenomen dat de Raad van State (nog steeds) geen directe werking toekent aan het IVRK, terwijl het Hof van Cassatie nu aan een beperkt aantal artikelen directe werking toeschrijft (Liefwaard en Doek, 2015: 83 en 85). Zo schrijft het Hof van Cassatie in zijn rechtspraak geen directe werking toe aan artikel 3, eerste lid van het IVRK dat bepaalt dat bij alle maatregelen “de belangen van het kind de eerste overweging” dienen te vormen (zie ook *infra* nr. 5, al. 1)¹⁷. Cerulus merkt echter terecht op dat vandaag mag worden aangenomen dat, gelet op de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof waarbij het Hof zich rechtstreeks op dit belang van het kind baseert, wel sprake is van een directe werking (Cerulus, 2019: 168 met verwijzing naar rechtspraak in afstammingszaken, zie voetnoot 539).

Ook ten aanzien van bepalingen van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden¹⁸ (verder EVRM) kan dergelijke onduidelijkheid over de directe werking heersen. Zo rijzen er bijvoorbeeld wat artikel

¹⁵ Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 20 november 1989, inwerkingtreding 2 september 1990, 196 ratificaties, BS 17 januari 1992. België heeft dat verdrag goedgekeurd bij wet van 25 november 1991 en het verdrag trad in werking op 15 januari 1992.

¹⁶ Beschermen het kind tegen onrechtmatig en ongeoorloofd optreden van de overheid.

¹⁷ Cass. 4 november 1999.

¹⁸ Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden, ondertekend te Rome op 4 november 1950 en goedgekeurd bij de wet van 13 mei 1995, BS 19 augustus 1955.

8 van het EVRM betreft discussies over de al dan niet directe werking van dit artikel. Het Hof van Cassatie stelt dat dit artikel geen directe werking heeft, maar enkel in zoverre het artikel een positieve verplichting inhoudt (Verschelden, 2018: 15-16)¹⁹.

Tot slot dient te worden opgemerkt dat de (objectieve en subjectieve) voorwaarden voor directe werking (zie *supra*, nr. 3, al. 1) niet alleen moeilijk te hanteren zijn, maar ook betwist zijn (Cerulus, 2019: 168, voetnoot 540; Lemmens, 2008: 42-46). Dat maakt dat we hierna abstractie maken van die semantische discussie. Onverminderd of er bij bepalingen uit het IVRK of het EVRM wordt aangenomen dat zij al dan niet directe werking hebben, dienen deze bepalingen immers te worden gebruikt ter interpretatie van het nationaal recht aangezien het internationaal (en overigens ook het EU-)recht een essentieel onderdeel is geworden van de Belgische rechtsorde.

2. ZORGEN DE INTERNATIONALE/EUROPESE MENSENRECHTELIJKE INSTRUMENTEN VOOR EEN VERSTERKING VAN DE NATIONALE PROCESPOSITIE VAN MINDERJARIGEN?

4. Artikel 2 (3) van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten²⁰ (verder BUPO-Verdrag) en artikel 14 van het BUPO-Verdrag waarborgen in wezen het recht op toegang tot een rechter. De termen ‘kind’ en ‘minderjarige’ worden enkel expliciet vermeld in artikel 24, lid 1 van het BUPO-Verdrag dat bepaalt: “1. elk kind heeft, zonder onderscheid naar ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom of geboorte, recht op die beschermende maatregelen van de zijde van het gezin waartoe het behoort, de gemeenschap en de Staat, waarop het in verband met zijn status van minderjarige recht heeft (...)” (zie ook Nowak, 2005: 546-547 en 550). Het BUPO-Verdrag bepaalt echter geen leeftijd waarop de meerderjarigheid ontstaat: “the HRC (Human rights Committee of het VN-Mensenrechtencomité – eigen toevoeging) leaves the question of when a child becomes an adult for legal purposes to be determined by each State Party” (Nowak, 2005: 550; Joseph en Castan, 2013: 707). Het VN-Mensenrechtencomité²¹ poneert in *General comment*

¹⁹ Zie over de rechtspraak van het Hof van Cassatie omtrent de directe werking van art. 8 van het EVRM ten aanzien van erfrecht en afstamming: G. VERSCHELDEN, *Handboek Belgisch Personen- en familierecht*, Brugge, die Keure, 2016, 15-16.

²⁰ Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 16 december 1966, inwerkingtreding 23 maart 1976, 169 ratificaties, BS 6 juli 1983. Dat verdrag is in België goedgekeurd bij wet van 15 mei 1981 en het verdrag trad in werking op 21 juli 1983. In België heeft het BUPO-Verdrag directe werking. Bij de goedkeuring van het verdrag door het parlement werd die directe werking niet aanvaard, zie ook J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK, J. GOOSSENS, T. DE PELSMACKER en B. VERBEECK, *Belgisch Publiekrecht. Deel 1. De algemene beginselen van het Belgisch Publiekrecht en andere bronnen van rechten en vrijheden*, Brugge, die Keure, 2015, 720. Het Hof van Cassatie besliste in het arrest van 17 januari 1984 (Cass. 17 januari 1984, RW 1984-85, 1150-1151) dat het BUPO-Verdrag wel degelijk directe werking heeft. Deze stelling is sindsdien algemeen aanvaard.

²¹ Het VN-Mensenrechtencomité (een groep van 18 onafhankelijke deskundigen) neemt de interpretatie van en het toezicht op de naleving van het BUPO-Verdrag waar, zie W. VANDENHOLE, *The Procedures Before the UN Human Rights Treaty Bodies: divergence or convergence*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 19-29. Als een staat het Optionele Protocol (1966) ratificeert, kunnen individuele klachten of mededelingen worden ingediend aan dat Comité over vermeende schendingen van het BUPO-Verdrag door die staat, zie *ibid.*, 195-241. Dat protocol werd door België op 16 maart 1994 goedgekeurd en trad in werking op 17 augustus 1994, zie J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK, J. GOOSSENS, T. DE PELSMACKER en B. VERBEECK, *Belgisch Publiekrecht. Deel 1. De algemene beginselen van het Belgisch Publiekrecht en andere bronnen van rechten en vrijheden*, Brugge, die Keure, 2015, resp. 52 en 721. Het is algemeen aanvaard dat, hoewel het VN-Mensenrechtencomité geen juridisch bindende beslissingen neemt, het gezag van deze organisatie groot is. Nowak stelt om die reden het VN-Mensenrechtencomité gelijk met een “quasi judicial organ”, zie M. NOWAK, *UN covenant on civil and political rights: CCPR commentary*, Kehl, Rhein by Engel, 2005, 674.

31, § 15²² wel dat artikel 2 (3) van het BUPO-Verdrag van toepassing is op ‘kinderen’: *“article 2, paragraph 3, requires that in addition to effective protection of Covenant rights States Parties must ensure that individuals also have accessible and effective remedies to vindicate those rights. Such remedies should be appropriately adapted so as to take account of the special vulnerability of certain categories of person, including in particular children (...)”*.

Het IVRK definieert (in tegenstelling tot het BUPO-Verdrag, zie *supra* nr. 4, al. 1) in artikel 1 het begrip ‘kind’: *“voor de toepassing van dit Verdrag wordt onder een kind verstaan ieder mens jonger dan achttien jaar, tenzij volgens het op het kind van toepassing zijnde recht de meerderjarigheid eerder wordt bereikt”*. Nowak beweert dat de term ‘kind’ binnen artikel 24 van het BUPO-Verdrag overeenstemt met voormelde definitie uit artikel 1 van het IVRK (Nowak, 2005: 551). Artikel 4 van het IVRK stelt dat de verdragspartijen *“alle nodige wettelijke, bestuurlijke en andere maatregelen [nemen] om de in dit Verdrag erkende rechten te verwezenlijken (...)”*. Het VN-Comité voor de Rechten van het Kind²³ bepaalt in *General Comment* nr. 5, § 24²⁴ dat teneinde aan rechten vervat in het IVRK betekenis te geven, effectieve remedies noodzakelijk aanwezig moeten zijn om schendingen van rechten te adresseren (Candrea, 2012-2013). Artikel 5 van het IVRK vermeldt wel dat het kind in de uitoefening van zijn rechten wordt vertegenwoordigd door zijn wettelijke vertegenwoordiger(s) op een wijze *“die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind”*. Liefwaard is in dat verband van mening dat naar mate een kind zich ontwikkelt, het wordt geacht zijn rechten zelfstandiger te kunnen uitoefenen (Liefwaard, 2015).

Artikel 1 van het EVRM stelt dat de in dat verdrag opgesomde rechten gelden voor ‘een ieder’ die ressorteert onder de rechtsmacht van de verdragsluitende partijen. Minderjarigen behoren bijgevolg eveneens tot de algemene groep van rechtsdragers (art. 1 *j*^o art. 14 EVRM). Artikel 6 van het EVRM beschrijft proceswaarborgen en bevat in het eerste lid impliciet het recht op toegang tot een rechter. Dat recht zit immers vervat in het gewaarborgde recht op een eerlijk proces (De Bruijn Lückers, 1995: 335-336). Artikel 6 van het EVRM is echter niet absoluut. Wat specifiek het recht op toegang tot een rechter betreft, *beschikken “de verdragsstaten (...) over een ruime appreciatiemarge om voorwaarden op te leggen, zoals ontvankelijkheidsvereisten voor het indienen van een rechtsmiddel”*²⁵. Verdragsstaten kunnen bijgevolg ook – onder voorwaarden – in hun nationaal recht in beperkingen voorzien op het recht op toegang tot een rechter voor minderjarigen (Sobrie, 2016: 115; De Bruijn Lückers, 1995: 335). Beperkingen moeten wel steeds een legitiem doel hebben waarbij er sprake moet zijn van een redelijke verhouding tussen de gehanteerde middelen en het doel

²² *General Comment* No. 31 [80] The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant (Adopted on 29 March 2004). Het VN-Mensenrechtencomité vaardigt algemene (niet bindende) opmerkingen – *General Comments* – uit die aanbevelingen bevatten gericht tot alle lidstaten, zie H. KELLER en G. ULFSTEIN (eds.), *UN Human Rights Treaty Bodies: Law and Legitimacy studies on human rights conventions*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 116 e.v.

²³ Het VN-Comité voor de Rechten van het Kind (een groep van 18 onafhankelijke deskundigen) interpreteert en controleert of de rechten in het verdrag worden nageleefd, zie W. VANDENHOLE, *The Procedures Before the UN Human Rights Treaty Bodies: divergence or convergence*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 55-62 en 141-150.

²⁴ *General comment* No. 5 (2003) General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (27 November 2003); Het VN-Comité voor de Rechten van het Kind vaardigt eveneens algemene (niet bindende) opmerkingen – *General Comments* – uit die aanbevelingen bevatten gericht tot alle lidstaten.

²⁵ RvS nr. 243.406, 15 januari 2019, noot A. COPPENS, “Steeds ruimere toegang tot Raad van State”, *NJW* 2019, 335.

dat wordt nagestreefd²⁶. Bovendien mag het recht op toegang tot een rechter niet in die mate worden beperkt dat de essentie van dat recht in het gedrang komt. Concreet mogen deze beperkingen (zoals het instellen van een vertegenwoordigingssysteem) er niet toe leiden dat het recht op toegang tot een rechter voor minderjarigen als zodanig niet wordt gevrijwaard, want dat zou de kern van dat recht aantasten (zie ook Kinderrechtencommissariaat, 2008).

Voorts waarborgt artikel 47, lid 1 van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie²⁷ voor ‘een ieder’ het recht op een doeltreffende voorziening in rechte en op een onpartijdig gerecht. Het Europees Comité voor Sociale Rechten²⁸ behandelt onder artikel 17 van het Herzien Europees Sociaal Handvest²⁹ dat de contracterende partijen de passende en nodige maatregelen nemen die voor “*kinderen (...), rekening houdend met de rechten en de plichten van de ouders, verzorging, bijstand, onderwijs en opleiding die zij nodig hebben (...)* waarborgen, inzonderheid door daartoe geschikte en doeltreffende instellingen en diensten op te richten of in stand te houden”. Het bevat dus tevens het recht op de toegang van minderjarigen tot een rechter.

De rode draad doorheen de internationale (BUPO-Verdrag en IVRK) en Europese (EVRM, Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie en het Herzien Europees Sociaal Handvest) mensenrechtelijke instrumenten lijkt te zijn dat verdragsstaten verplicht zijn om de toegang tot een rechter ook voor minderjarigen te waarborgen (Steketee *et al.*, 2003; De Bruijn Lückers, 1995), hoewel eventuele beperkingen hierop behoren tot de soevereiniteit van de verdragsstaten. Het ontzeggen van een zelfstandige (formele) rechtsingang aan de minderjarigen in het nationaal recht levert aldus geen strijd op met de internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten omdat de genoemde mensenrechtelijke instrumenten niet in een dergelijke verplichting voorzien. Beperkingen op het recht op toegang tot een rechter mogen echter niet leiden tot de uitholling van dat recht.

5. Bepaalde internationale en Europese mensenrechtelijke bepalingen sturen wel aan op een dynamische procespositie van minderjarigen. Artikel 3, lid 1 van het IVRK verplicht, net zoals artikel 22*bis*, vierde lid van de Belgische Grondwet, dat rechtscolleges in de eerste plaats het belang van het kind in aanmerking moeten nemen in procedures die op het kind betrekking hebben (Verschelden, 2018: 466). In het kader van procedures omtrent de verblijfplaats van kinderen indien de ouders gescheiden leven, kent artikel 9, lid 2 van het IVRK het kind de “gelegenheid” toe om

²⁶ Dit laatste volgt uit de rechtspraak: EHRM 24 oktober 1979, nr. 6301/73, *Winterwerp t. Nederland*, ECLI:CE:ECHR:1979:1024JUD000630173, § 75; EHRM 28 mei 1985, nr. 8225/78, *Ashingdane t. Verenigd Koninkrijk*, ECLI:CE:ECHR:1985:0528JUD000822578, § 57; EHRM 21 februari 1975, nr. 4451/70, *Golder t. Verenigd Koninkrijk*, ECLI:CE:ECHR:1975:0221JUD000445170, § 37-40; EHRM 15 september 2015, nr. 42689/09, *Mogielnicki t. Polen*, ECLI:CE:ECHR:2015:0915JUD004268909, § 49; EHRM 5 april 2018, nr. 40160/12, *Zubac t. Kroatië*, ECLI:CE:ECHR:2018:0405JUD004016012, § 73-75.

²⁷ Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie 2012/C 326/02, Publicatieblad van de Europese Unie 26 oktober 2012, zie www.eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT (consultatie 1 december 2018).

²⁸ Het VN-Europees Comité voor Sociale Rechten (dat bestaat uit vijftien onafhankelijke experts) interpreteert en controleert of de rechten die in het Handvest staan worden nageleefd. Het werkt met een toezichtmechanisme gebaseerd op nationale rapporten enerzijds en een collectieve klachtenprocedure anderzijds.

²⁹ Europees sociaal handvest van 18 oktober 1961 (goedgekeurd bij DFG 1983-07-08/34, PD: 18-08-1983; goedgekeurd bij DVR 1990-03-21/37, PD: 05-05-1990) inwerkingtreding 15 november 1990; Het Europees Sociaal Handvest werd in 1961 aangenomen en op 3 mei 1996 herzien. Voor België geldt het Herziene Europees Sociaal Handvest dat in werking is getreden op 1 mei 2004.

aan die procedures “deel te nemen” en “standpunten naar voren [te] brengen” (in het Engels “*opportunity to participate in the proceedings and make their views known*”). Dat veronderstelt volgens Doek dat in beide gevallen de belanghebbende partijen (zowel kinderen als hun ouders) relevante informatie ontvangen: “*a genuine participation is not possible if information is withheld from the interested parties*” (Doek, 2006: 27). Artikel 12, lid 1 van het IVRK geeft het kind een recht om zijn “mening vrijelijk te uiten” in alle aangelegenheden die het kind aanbelangen indien het hiertoe in staat is en dat “*aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn leeftijd en rijpheid*”. Bruning stelt in dat verband dat de ‘autonomie’ van minderjarigen langzaam toeneemt met hun leeftijd en ontwikkelende rijpheid (Bruning, 2016: 84-85). Het kind krijgt hierdoor echter geen vetorecht (Swennen, 2019: 163-164). Artikel 12, lid 2 van het IVRK bepaalt een rechtstreeks of onrechtstreeks hoorrecht (zie ook Swennen, 2019: 163-164). Dat hoorrecht vereist volgens Jansen niet dat de rechter steeds gehouden is om het kind te horen als daarom wordt verzocht (Jansen, 2016). Minstens dienen minderjarigen volgens het IVRK zo veel als mogelijk het recht te krijgen om hun mening te uiten in alle zaken die hun aanbelangen en moet met die mening ook rekening worden gehouden (zie ook Kinderrechtencommissariaat, 2019). Liefwaard en Doek poneren zelfs dat “*om de doorwerking van het IVRK in de rechtspraak naar een hoger plan te tillen (...) meer gebruik [moet] worden gemaakt van de specifieke bepalingen van het IVRK en (...) kinderen in ruimere mate toegang tot de rechter [zouden] moeten (...) krijgen*” (Liefwaard en Doek, 2015).

In het licht van het IVRK rijst voorts de vraag of en wanneer rechthebbende kinderen kunnen worden beschouwd als ‘autonome (oordeelbekwame)’ personen. Onduidelijkheid doet zich bijvoorbeeld voor in artikel 14 van het IVRK wanneer ouders en hun kinderen het oneens zijn over de gewenste vorm van levensbeschouwelijk onderwijs – zo biedt het Vlaams officieel onderwijs levensbeschouwelijk onderwijs aan voor de zes erkende religies en niet-confessionele zedenleer – in een staatsschool. Er ontstaat een spanning tussen, enerzijds, het autonome recht van kinderen “op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst” (art. 14, lid 1) en, anderzijds, de vrijheid van ouders of wettelijke voogden “om het kind te leiden in de uitoefening van zijn of haar recht op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind” (art. 14, lid 2) (Temperman, 2010: 869; Brems, 2006: 1 & 5). Plesner beweert dat “*the external dimension of the right of the parents to ‘teach’ their children their religion or belief is no longer the sole legal limitation (art. 14, lid 2 – eigen toevoeging) that is to be considered. The internal dimension – freedom from coercion – of the child’s freedom of thought, conscience, and religion (art. 14, lid 1 – eigen toevoeging) should also be taken into account. (...)*” (Plesner, 2005: 559). Is het paradigma verschoven van beslissende ouderlijke rechten naar een autonoom recht van het kind? Brems stelt dat kinderen bij de keuze voor levensbeschouwelijk onderwijs in staatscholen al sneller dan op de leeftijd van 18 jaar een autonoom keuzerecht krijgen (Brems, 2006: 30-31) omdat die keuze minder ver gaat dan de keuze voor een religie *as such* (Brems, 2006: 30-31). Bij ‘religie *as such*’ is het immers niet vanzelfsprekend om te stellen dat het kind een ‘eigen recht’ heeft op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Net zoals opvoeding en onderwijs, ‘kleeft’ dit nog steeds principieel aan de ouders (Souverijns, 2018: 256)³⁰. Hoe dan

³⁰ RvS 6 november 2018, nr. 242.839, 11.3 en 11.6.

ook zet die rechtsleer aan tot (her-)bezinning van de omschrijving van een ‘strikt persoonlijk recht’ (als mogelijke uitzondering waarbij een minderjarige alsnog een eigen – formele – rechtsingang verkrijgt voor de Raad van State in het kader van een vernietigingsberoep) die de Raad hanteert, voor zover de termen ‘godsdienstige of levensbeschouwelijke keuzes’ alluderen op de keuze van levensbeschouwelijk onderwijs in een staatsschool. Op dat vlak dient het kind dat oordeelbekwaam is ons inziens zijn eigen beslissingen te kunnen nemen en zouden ouderrechten niet doorslaggevend moeten zijn.

Volgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (verder EHRM) omvat artikel 8 van het EVRM de deelname van minderjarigen aan procedures³¹ (zie ook Doek, 2006: 27). Het EHRM oordeelde zelfs dat artikel 8 van het EVRM (op grond van het *jura novit curia-principe*³²), samen gelezen met artikel 12 van het IVRK (zie *supra* nr. 5, al. 1), een recht op ‘persoonlijke autonomie’ van minderjarigen bevat³³. Wat dit laatstgenoemde betreft, hebben de verdragsstaten de positieve verplichting om minderjarigen effectief te horen in kinderbeschermingsprocedures (hier een vechtscheiding, zie Bruning, 2016: 84-85). Volgens het Comité van Ministers van de Raad van Europa ijvert het EHRM in zijn rechtspraak³⁴ voor een proces tegen minderjarigen (hier beschuldigd van een misdrijf) dat “*takes full account of his age, level of maturity and intellectual and emotional capacities, and that steps are taken to promote his ability to understand and participate in the proceedings*” (Council of Europe, 2010).

Een aantal procedures in het nationaal recht, zoals in casu de vernietigingsprocedure voor de Raad van State, kan in dat opzicht als onbevredigend voor minderjarigen worden ervaren omdat minderjarigen in die procedure in beginsel noch worden betrokken, noch worden geraadpleegd (Verschuren, 2018) en louter uitspraak krijgen over de onontvankelijkheid zonder inhoudelijke behandeling (Jansen, 2016; zie ook DeCock, 2017). Er kan dan ook worden geconcludeerd dat bepaalde internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten de principiële procesonbekwaamheid van minderjarigen die in het nationaal recht heerst, in een aantal gevallen restrictiever invullen.

6. Gelet op het bovenstaande ontstaat in deze bijdrage het argument dat de verdragsstaten, op grond van de internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten, een evenwichtsoefening moeten maken tussen, enerzijds, het rechtsgeldig opleggen van beperkingen aan het recht op toegang tot een rechter voor minderjarigen en, anderzijds, het waarborgen dat minderjarigen worden betrokken en geraadpleegd³⁵ in de mate dat dit redelijkerwijs van minderjarigen mag worden verwacht. Het vergt idealiter een aan de concrete situatie aangepaste positie van de

³¹ EHRM 27 april 2000, nr. 25651/94, *L. t. Finland*, ECLI:CE:ECHR:2000:0427JUD002565194, § 126-128.

³² Dit principe houdt in dat partijen bij een geschil niet hoeven te pleiten/bewijzen welke rechtsregel van toepassing is op de zaak, zie EHRM 25 juni 2019, nr. 41720/13, *Nicolae Virgiliu Tănase t. Roemenië*, ECLI:CE:ECHR:2019:0625JUD004172013, § 83.

³³ EHRM 3 september 2015, nr. 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113, § 167-172; EHRM 1 februari 2018, nr. 51312/16, *M.K. t. Griekenland*, ECLI:CE:ECHR:2018:0201JUD005131216, § 74.

³⁴ EHRM 16 december 1999, nr. 24724/94, *T. t. UK*, ECLI:CE:ECHR:1999:1216JUD002472494, § 84; EHRM 16 december 1999, nr. 24888/94, *V. t. UK*, ECLI:CE:ECHR:1999:1216JUD002488894, § 86; EHRM 2 maart 2010, nr. 54729/00, *Adamkiewicz t. Polen*, ECLI:CE:ECHR:2010:0302JUD005472900, § 70.

³⁵ EHRM 3 september 2015, nr. 10161/13, *M. en M. t. Kroatië*, ECLI:CE:ECHR:2015:0903JUD001016113, § 171; EHRM 1 februari 2018, nr. 51312/16, *M.K. t. Griekenland*, ECLI:CE:ECHR:2018:0201JUD005131216, § 74.

minderjarige (Sobrie, 2016: 116), waarbij de rechter optreedt als waakhond. Die evenwichtsoefening wordt niet steeds binnen alle procedures in het nationaal recht (zoals binnen een vernietigingsprocedure voor de Raad van State) geïmplementeerd. Bovendien is er, zoals gesteld (zie *supra* nr. 5, al. 2), nood aan (her)bezinning van bepaalde uitzonderingen op de algemene regel. Voorts lijkt er, aldus Jansen, ook enigszins willekeurig te zijn gekozen voor de leeftijd van 18 jaar (Jansen, 2016). Tot 18 jaar wordt een kind niet in staat geacht om autonoom beslissingen te nemen en zelf juridische stappen te zetten (Kinderrechtencommissariaat 2008). Toch lijkt de wetgever enkele decennia geleden weloverwogen – onder meer door middel van wijzigingen naar andere Europese landen – te hebben gekozen om de leeftijd waarop een persoon meerderjarig wordt, te verlagen van 21 naar 18 jaar³⁶. Het is wel zo dat het Comité van Ministers van de Raad van Europa het invoeren van een ‘gestandaardiseerde leeftijd’ afraadt en erop wijst dat “*instead of assuming too easily that the child is unable to form an opinion, states should presume that a child has, in fact, this capacity*” (Council of Europe, 2010)³⁷. De bovenstaande evenwichtsoefening zou alvast kunnen leiden tot een versterking van de procespositie van minderjarigen.

3. CONCLUSIE

7. De internationale (BUPO-Verdrag en IVRK) en Europese (EVRM, Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie en het Herzien Europees Sociaal Handvest) mensenrechtelijke instrumenten bevatten bepalingen omtrent het recht op toegang tot een rechter. Belangrijk hierbij is dat verdragsstaten beperkingen op het recht op toegang tot de rechter mogen opleggen, zoals het onthouden van een zelfstandige (formele) rechtsingang aan de minderjarigen in het nationaal recht, maar dat dit niet tot de uitholling van het recht op toegang tot de rechter mag leiden. Bepaalde internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten sturen wel aan op een dynamische procespositie van minderjarigen en vullen de principiële procesonbepaaldheid van minderjarigen in het nationaal recht in een aantal gevallen restrictiever in. Net op grond van die mensenrechtelijke instrumenten staat voor de verdragsstaten dan ook een evenwichtsoefening voorop. Het rechtsgeldig opleggen van beperkingen aan het recht op toegang tot een rechter voor minderjarigen, *enerzijds*, en het waarborgen dat minderjarigen worden betrokken en geraadpleegd in de mate dat dit redelijkerwijs van minderjarigen mag worden verwacht, *anderzijds*, moeten ten opzichte van elkaar worden afgewogen. Idealiter is er sprake van een positie van de minderjarige die aan de concrete situatie is aangepast (Sobrie, 2016, 116). Hierbij is het aan de rechter om als waakhond op te treden. Bovendien lijkt er behoefte te zijn aan een kritische evaluatie van bepaalde uitzonderingen op de algemene regel. In elk geval geven de internationale en Europese mensenrechtelijke instrumenten aanleiding om verder te kijken dan de bedoelingen van de (Belgische) wetgever (Liefwaard, 2015).

³⁶ MvT bij het wetsvoorstel tot verlaging van de leeftijd van burgerlijke meerderjarigheid tot achttien jaar, *Parl.St.* Kamer 1988-89, nr. 42/1, 1-16.

³⁷ In tegenstelling tot vroeger: “*children traditionally were defined by their incompetence, rather than as right-holders in international law*”, S. JOSEPH en M. CASTAN, *International covenant on civil and political rights, cases, materials and commentary, third edition*, New York, Oxford University Press, 2013, 701.

REFERENTIES**BOEK**

- Brems, E. (2006). *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child: article 14, the right to freedom of thought, conscience and religion*. Nederland: Martinus Nijhoff Publishers.
- Bruning, M.R. (2016). Versterking van de procedurele positie van minderjarigen in het jeugd-beschermingsrecht – een brug te ver? In een kwart eeuw Privaatrechtelijke opstellen, aangeboden aan prof. mr. H.J. Snijders ter gelegenheid van zijn emeritaat (pp. 75-90). Deventer: Kluwer.
- Cerulus, U. (2019). *Een statuut voor de zorgouder in het licht van de grondrechtenbescherming*. Brugge: die Keure.
- Coen, K., Dreser, L., Vanwalleghem, R. & Desmet, N. (2007). “De bekwaamheid van minderjarigen” In *Kindrechtswinkels, De juridische positie van de minderjarige in de praktijk* (p. 336). Heule, Kortrijk: UGA.
- De Bruijn Lückers, M.L.C.C. (1995). *EVRM, minderjarigheid en ouderlijk gezag*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Doek, J. (2006). *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child: article 8, the right to preservation of identity and article 9, the right not to be separated from his or her parents*. Nederland: Martinus Nijhoff Publishers.
- Driesen, C. & Deridder, J. (2011). *De delibererende klassenraad* In Driesen, C. & Deridder, J., *Recht naar school* (pp. 113-159). Antwerpen: Intersentia.
- Dujardin, J., Vande Lanotte, J, Goossens, J., Goedertier, G. (2014). *Basisbegrippen publiekrecht*. Brugge: Die Keure.
- Freeman, M. (2007). *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child: article 3, the best interests of the child*. Nederland: Martinus Nijhoff Publishers.
- Joseph, S. & Castan, M. (2013). *International covenant on civil and political rights, cases, materials and commentary* (3de ed.). New York: Oxford University Press.
- Keller, H. & Ulfstein, G. (eds.) (2012). *UN Human Rights Treaty Bodies: Law and Legitimacy studies on human rights conventions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lemmens, P. (2008). “De rechten van het kind als grondrechten in de Belgische rechtsorde” In Vandenhole, W. (ed) (2008). *Kinderrechten in België* (pp. 42-46). Antwerpen: Intersentia.
- Nowak, M. (2005). *UN covenant on civil and political rights: CCPR commentary*. Kehl: Rhein by Engel.
- Senaeve, P. (2013). *Compendium van het personen- en familierecht*. Leuven: Acco.
- Sobrie, S. (2016). *Procederen qualitate qua: procesvertegenwoordiging naar Belgisch recht*. Antwerpen: Intersentia.
- Swennen, F. (2019). *Het personen- en familierecht* (6de ed.). Antwerpen: Intersentia.
- Vande Lanotte, J., Goedertier, G., Haeck, Y., Goossens, J., De Pelsmaecker, T. & Verbeeck, B. (2015). *Belgisch Publiekrecht. Deel 1*. Brugge: Die Keure.
- Vandenhole, W. (2004). *The Procedures Before the UN Human Rights Treaty Bodies: divergence or convergence*. Antwerpen: Intersentia.
- Veny, L.M. & De Vos, N. (2006). “Procesbekwaamheid van de niet ontvoogde minderjarige voor de Raad van State” In Caluwé, N., Colle, J. & de Smet, B. (eds.) (2006). *De procesbekwaamheid van minderjarigen* (pp. 107-108). Antwerpen: Intersentia.

- Verheyde, M. (2006). A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child: article 28, the right to education. Nederland: Martinus Nijhoff Publishers.
- Verschelden, G. (2016). Handboek Belgisch Personen- en familierecht. Brugge: die Keure.

TIJDSCHRIFT

- Bruning, M.R. (2006). “De minderjarige in het civiele proces”. *MvW*, 143-146.
- Dauw, P. & Voet, S. (2018). “Sancties in het burgerlijk procesrecht: een analytisch overzicht”. *T.Vred./J.J.P.*, 236-253.
- DeCock, M. (2017). “De procesbekwaamheid van ouders en kinderen bij het instellen van een georganiseerd administratief beroep en een vernietigingsberoep bij de Raad van State tegen examenbeslissingen in het secundair onderwijs”. *TORB*, 262-274.
- Defrancq, R. (2009). “Het recht om kind te zijn. Het recht op rust, spel en cultuur (art. 31 IVRK)”. *TJK* 105-115.
- Fransen, J. (2015). “Examen- en tuchtbetwistingen voor en door leerlingen in het secundair onderwijs: procesbekwaamheid”. *TORB*, 319-322.
- Jansen, E. (2016). “De eigen(aardige) procesbevoegdheid van de minderjarige” (Noot onder het arrest van de Raad van State 17 september 2015, nr. 232.246. *NjB*, 1560-1602.
- J.P. Woluwe-Saint-Pierre (2019). “Incapacités – incapables mineurs – autorisation pour ester en justice – intérêt du mineur à ester en justice – non”. *T.Vred./J.J.P.*, 238-239.
- Liefaard, T. (2015). “Procespositie minderjarige”. *FJR*, p. 1.
- Liefaard, T. & Doek, J.E. (2015). “Kinderrechten in de rechtspraak: een internationaal perspectief”. *FJR*, 82-87.
- Loth, M. (2017). “Hoe responsief is het klassieke proces (eigenlijk)? Over de preadviezen van de NJV 2017”. *NjB*, vanaf 1174.
- Pulles, G.J. (2010-11). “Onduidelijkheid over de rechtstreekse werking van kernbepalingen van het VN-kinderrechtenverdrag”. *Nederlands Juristenblad*, 231-234.
- RvS nr. 243.406 van 15 januari 2019, noot Coppens, A. (2019). “Steeds ruimere toegang tot Raad van State”. *NJW* 2019, 335-338.
- RvS nr. 242.058 van 3 juli 2018, noot Souverijns, T. (2018). “Het optreden van en voor minderjarigen in onderwijsbetwistingen voor de Raad van State”. *TORB*, 251-257.
- Steketee, M., Overgaag, A. & Lünemann, K. (2003). “Minderjarigen als procespartij op grond van verdragen?”. *Rechtshulp*, p. 7-13.
- Temperman, J. (2010). “State Neutrality in public school education: an analysis of the interplay between neutrality principle, the right to adequate education, children’s right to freedom of religion or belief, parental liberties and the position of teachers”. *Human Rights Quarterly*, 865-897.
- Ter Avest, I. (2017-18). “Levensbeschouwelijk onderwijzen en leren”. *TvRRB* 2017-18, 57-76.
- Verschelden, G. (2018). “Het verzetsrecht van de voogd in een procedure tot onderzoek naar het vaderschap”, (Noot bij tussenvonnis dd. 30 juni 2017 en bij eindvonnis dd. 29 december 2017 van familierechtbank West-Vlaanderen (afd. Brugge), 5de kamer). *T.Vred./J.J.P.*, 457-466.
- Verschuren, M.M. (2018). “De rechtspositie van minderjarigen anno 2017”. *EB*, 13-22.

SCRIPTIE EN VERZAMELWERKEN

- Bergmans, L. (2014-2015). De handelings(on)bekwaamheid van de minderjarige in de schoolomgeving, Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten Universiteit Hasselt en Maastricht University, p. 87.
- Candrea, N. (2012-2013). De proces(on)bekwaamheid van de minderjarige: het recht op toegang tot de rechter, Masterproef voorgedragen tot het bekomen van de graad van master in de rechten afstudeerrichting rechtsbedeling, Universiteit Hasselt en Maastricht University, p. 84.
- Van Eeckhoutte, D. & Vandaele, A. (2002). Doorwerking van internationale normen in de Belgische rechtsorde. Working Paper Nr. 33 – oktober 2002, Instituut voor Internationaal Recht, Katholieke Universiteit Leuven.
- Verriest, E. (2017-2018). De verhouding tussen de bekwaamheid van minderjarigen, hun recht op privacy en het ouderlijk gezag bij de aangifte van een misdrijf of bij het indienen van een klacht: een gebrek aan beleid, masterproef in het kader van het behalen van een Master of Laws in de rechten, Universiteit Gent, p. 122.

ELEKTRONISCHE BRONNEN

- Council of Europe (2010). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child friendly justice, www.search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804b2cf3 (consultatie 10 juli 2019).
- Kinderrechtencommissariaat. (2008). Dossier 2007-2008 recht op recht, www.kinderrechtencommissariaat.be/advies/recht-op-recht (consultatie 12 juli 2019).
- Kinderrechtencommissariaat. (2019). Jaarverslag 2018-2019, Kinderen willen écht gehoord worden. Hoe komt het Kinderrechtencommissariaat op voor rechten van kinderen? Hoe detecteert, signaleert en adviseert het? Waar knelt het voor kinderen en hun rechten?, www.kinderrechtencommissariaat.be/sites/default/files/bestanden/book_jaarverslag_krc_2018-19_volledig_def_lr.pdf (consultatie 15 januari 2020).
- Sitaropoulos, States are Bound to Consider the UN Human Rights Committee's Views in Good Faith. (11 maart 2015). www.ohrh.law.ox.ac.uk/states-are-bound-to-consider-the-un-human-rights-committees-views-in-good-faith/ (consultatie 26 juni 2019).
- Verdrag inzake de Rechten van het Kind Aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 20 november 1989, Officiële Nederlandse vertaling www.kinderrechtencommissariaat.be/sites/default/files/bestanden/kinderrechtenverdrag_officiële_nederlandse_vertaling.pdf (consultatie 13 juli 2019).